

УДК 070:[316.658:37]:355.01(477:470+571)
DOI: <https://doi.org/10.18524/2308-3255.2023.29.300637>

ПРОБЛЕМИ КОЛАБОРАЦІОНІЗМУ ТА РОСІЙСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ В ОСВІТІ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ УКРАЇНСЬКИХ ЗМІ)

Алла Коваленко,

канд. філол. наук, доц. кафедри періодичної преси та медіаредагування
факультету журналістики, реклами та видавничої справи
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
e-mail: kovalenkoalla777@gmail.com

У статті осмислено сучасні рефлексії в науці щодо поняття та явища колабораціонізму. Вивчено особливості освітнього індивідуального колабораціонізму, причини його виникнення в умовах російсько-української війни. Проблема пособництва в українських ЗМІ постає як багатоаспектний феномен у контексті незавершеності війни, пасивності МОН, недосконалості судової практики та юридичних норм щодо мотивації та умов співпраці з ворогом, матеріальної та ідеологічної (пропагандистської) складової тощо. У ході порівняльного аналізу з'ясовано, що фахові видання майже не приділяють увагу освітньому колабораціонізму, натомість подекуди транслюють контрпропагандистський наратив про героїв-учителів, патріотів у матеріалах сторітелінгового характеру, які продовжують бути для своїх учнів захисниками України і прикладом для наслідування. Загальнополітичні видання порушують різні аспекти проблеми співпраці з окупантом в освіті в інформаційних та аналітичних жанрах, виконуючи просвітницьку, адвокатську функції і водночас функції превенції та критики цього суспільного явища й сприяють його запобіганню.

Ключові слова: колабораціонізм, ТОТ, пропаганда, фахові та загальнополітичні ЗМІ, стаття, наратив, сторітелінг.

Актуальність дослідження. Постановка проблеми та її зв'язок із науковими й практичними завданнями.

З 2014 року, коли відбулось захоплення Криму, в Україні з'явилося таке явище, як колабораціонізм, котре з поступовим захопленням наступних територій, що особливо загострилося у 2022 році з початком повномасштабного вторгнення, набирає обертів. З одного боку, нагальність вирішення й поширеність цього явища, з іншого – невизначеність долі України актуалізують питання та спонукають до його осмислення. Адже для держави Україна воно є небезпечним не тільки тому, що

ще йдуть військові дії і колабораціонізм завдає збитків суспільству, але й тому, що ті, хто займається колабораціонізмом в освіті, заподіюють значно більшої шкоди українцям на окупованих територіях, так як ламають психіку молоді, ставлять під загрозу фізичне існування школярів та студентів, виховуючи їх ворогами свого народу й посиляючи проти нього в бій.

За словами К. Амеліної, журналістки «Lb.ua», за кілька місяців повномасштабного вторгнення правоохоронці навіть відкрили кілька судових проваджень щодо освітнього колабораціонізму: «У Нацполіції повідомили Lb.ua, що станом на січень 2023 року вони розслідували 49 кримінальних проваджень за фактами колабораційної діяльності шкільних педагогів. Про підозру повідомили 10 особам. За результатами досудового розслідування, до суду спрямували 9 кримінальних проваджень» [1]. Такі правопорушення поширені особливо на Харківщині, як зазначає Н. Лотоцька, «...випадки освітнього колаборантства виявили в низці міст та сіл: Ізюм, Куп'янськ, Балаклія, Борова, Вовчанськ, Хотімля, Яковенково, Грушівка, Бабенково, Великий Бурлук, Малий Бурлук... Національна поліція України відкрила 12 справ проти вчителів-колаборантів у Харківській області» [12], а також Херсонщині, Запорізькій, Луганській областях тощо.

Не менш важливо, оскільки в цілому явище колабораціонізму в Україні може набувати масштабнішого характеру через відсутність у державі плану протидії, висвітлювати його у ЗМІ, де журналісти виступили б із застереженнями або медіаторами цього явища й проводили б роз'яснювальну роботу, або працювали на упередження чи зменшення цього явища: «Правозахисники зазначають, що згідно з відповіддю Офісу Генерального прокурора, із січня 2022 року до серпня 2023 року відкриті 6426 проваджень за статтю 111-1 та 853 провадження за статтю 111-2 КК України. При цьому інформація про кількість відкритих проваджень за окремими частинами статті 111-1 КК у відповіді відсутня, що пояснюється тим, що закон не передбачає проведення аналізу, підрахунку або виокремлення інформації за запитуваними критеріями (по окремих частинах та регіональному розподілу) Відповідно, така статистика, за інформацією ОГП, не ведеться» [13]. Тим більше, що як показують соціальні опитування, в Україні існує прихований запит на колабораціонізм [16].

Ще однією з причин злободенності такого явища стала відсутність юридичного механізму покарань, винесення судових рішень, проблемності встановлення причин освітнього колабораціонізму й мотивації колаборантів.

Мета дослідження.

Мета нашої розвідки полягає у вивченні українськими ЗМІ стану освітнього колабораціонізму в Україні як соціального явища в умовах російсько-української війни й аналізу публікацій у фахових та загальнополітичних медіа на предмет висвітлення цієї проблематики, встановлення певних закономірностей і водночас ролі медіа для його осмислення, оцінки, запобігання. Аналіз спеціалізованих ЗМІ, зокрема плат-

форм «НУШ», «Освіторія», «Освіта.ua», та загальнополітичних, як-от «Українська правда», «Еспресо», «Радіо Свобода», «Еспресо» та «Lb.ua» здійснювався за період з 2014 до березня 2024 років за допомогою інтерпретаційного, порівняльного, синхронічного та загальнонаукових методів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Підґрунтям для дослідження у цій розвідці стали наукові праці закордонних та вітчизняних дослідників. Зокрема, явище колабораціонізму вивчали І. Патриляк, М. Семіряга, С. Грабовський, Д. Долгорученко, О. Чальцева, Є. Письменський, Т. Щурат, Є. Поляков, К. Янішевська та інші з різних аспектів, як-от проблеми інституціонального визначення, його видів, кримінально-правової кваліфікації, документування та розслідування, кримінальної відповідальності за таку діяльність та його відмежування від інших злочинів.

Загалом науковці виділяють колабораціонізм воєнний, економічний, культурний (духовний), побутовий, політичний, адміністративний [19] тощо. В тоталітарних режимах часто колаборантами вважали військових або просто людей, які проживали на окупованих територіях і часто навіть не намагалися встановити факти усвідомленої чи навмисної співпраці, як це було після Другої світової війни на західноукраїнських землях, де була окупація як радянськими, так і фашистськими військами [20].

Виклад основного матеріалу дослідження.

Сам термін колабораціонізм можна сприймати і пояснювати, як у побутовій, так і юридичній площині, у широкому та вузькому значенні. У першому випадку це різні види співпраці населення з окупантом через матеріальні чи ідеологічні інтереси.

Після анексії Криму в 2014 році, згодом Донецької та Луганської областей явище колабораціонізму почало набувати масового характеру, однак законодавча база вимагала внесення змін і була не готовою. Патріотично налаштована громадськість була стурбована ситуацією, відсутністю належного закону і бездіяльністю органів влади, тому на сайті офісу президента у 2019 році з'явилася петиція від громадян України з вимогою прийняти закон про колабораціонізм [15].

У 2019 році Верховна Рада ухвалила в цілому законопроект «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України (щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність та особливості застосування запобіжних заходів за вчинення злочинів проти основ національної та громадської безпеки» (№ 7186), а згодом у 2022 році були внесені зміни в Закон про колабораційну діяльність і він був підписаний президентом В. Зеленським. У подальшому передбачається створення владою єдиного реєстру колаборантів за різними видами. Отож, у юридичній літературі, зокрема в Кримінальному Кодексі України Стаття 111-1 співпраця з окупантами трактується так: «Публічне заперечення громадянином України здійснення збройної агресії проти України, встановлення та утвердження

тимчасової окупації частини території України або публічні заклики громадянином України до підтримки рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора, до співпраці з державою-агресором, збройними формуваннями та/або окупаційною адміністрацією держави-агресора, до невизнання поширення державного суверенітету України на тимчасово окуповані території України караються позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від десяти до п'ятнадцяти років» [8]. Натомість у довідковій літературі це явище трактують, як «усвідомлене, добровільне та зумисне співробітництво з ворогом у його інтересах і на шкоду своїй державі та її союзникам» [6].

Для нас цікавою є інша частина цієї статті Ч. 3. Ст. 111-1 КК України щодо колабораційної діяльності у сфері освіти (яка передбачає) «3. Здійснення громадянином України пропаганди у закладах освіти незалежно від типів та форм власності з метою сприяння здійсненню збройної агресії проти України, встановленню та утвердженню тимчасової окупації частини території України, уникненню відповідальності за здійснення державою-агресором збройної агресії проти України, а також дії громадян України, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти, караються виправними роботами на строк до двох років або арештом на строк до шести місяців, або позбавленням волі на строк до трьох років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від десяти до п'ятнадцяти років» [8] та Ч.5. «Добровільне зайняття громадянином України посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території, у тому числі в окупаційній адміністрації держави-агресора, або добровільне обрання до таких органів, а також участь в організації та проведенні незаконних виборів та/або референдумів на тимчасово окупованій території або публічні заклики до проведення таких незаконних виборів та/або референдумів на тимчасово окупованій території» [8]. Станом на 21 червня 2023 року набули чинності зміни до Ст. 111-1 КК України Ч. 3 та Ч. 5 щодо колаборанства в освіті від 15 березня 2022 року, за які передбачена кримінальна відповідальність до 15 років і аж до довічного ув'язнення [14].

Проблемам невизначеності в законі України пособництва, юридичних процедур, кваліфікації складу злочину тощо послідовно займалися представники ГО Українська гелсінкська спілка з прав людини, яка приділила увагу саме питанням колабораціонізму в освіті, регулюванню законодавства й іншим не вирішеним аспектам, організувала обговорення та круглі столи із залученням вчителів-практиків і висвітлювала роботу з допомогою своєї прес-служби. Матеріали експертки Наталії Мезенцової мають на меті не тільки ознайомити з діяльністю та внеском УГСПЛ, а насамперед застерегти українських освітян від співпраці з ворогом та відповідного покарання, так як кількість колаборантів зростає. В інших матеріалах згадана адвокатка прокоментувала стан законодавства на 2023 рік, акцентувала на поширенні закону на всіх колаборантів, назвала характерні ознаки колаборантства та пропа-

ганди, роз'яснювала впровадження стандартів освіти країни-агресора, особливості судової практики в цій царині в Україні, а також надала поради, що робити закладам освіти з вчителем-колаборантом. Фахівці спілки мали свої напрацювання й пропонували їх внести в законодавство, тому спільно з міністром освіти Оксеном Лісовим, освітнім омбудсменом Сергієм Горбачовим, юристами, громадськими діячами було проведено круглий стіл і вироблено рекомендації для законодавчої бази. Учасники, зокрема заступниця керівника аналітичного напрямку УГСПЛ Оксана Філіпішина, наголошували, з одного боку, на аспектах захисту прав вчителів, упередження фактів впливу вчителів на школярів та судів Лінча, захисту від ворожої пропаганди. Вчителі з окупованих територій просили про запровадження реєстру та створення фільтрів для колаборантів-вчителів. З іншого боку, в суспільстві відчутний запит на справедливість, а отже, покарання невідворотне. Адвокат Олександр Лапін наголосив на недосконалості законодавства, зокрема Статті 111 прим 1 Кримінального Кодексу щодо чіткого розмежування або ж кваліфікації колаборантів з окупованого Криму і після окупації 2022 року на всій території України [5].

Як бачимо, юристам ще належить у кожному конкретному випадку довести усвідомленість чи зумисність таких дій громадянина.

Нашу увагу колабораціонізм привертає з точки зору його феномену війни та як його висвітлюють у ЗМІ з початком повномасштабного вторгнення.

За означений період на веб-ресурсі «НУШ» знайдено 20 матеріалів щодо колабораціонізму у сфері освіти, освітньому сайті «Освіта.ua» – 14, онлайн медія «Освіторія» – 0. У «НУШ» всі матеріали інформаційні (замітки) без зазначення автора, у яких переважно повідомлено про відкриття судових проваджень та винесення рішень щодо кримінальної відповідальності стосовно колабораційної діяльності бухгалтерів, директорів шкіл, ліцеїв тощо, які проводили агітацію, впроваджували стандарти російської освіти на окупованих територіях, займалися пропагандою й добровільно очолювали районні відділи освіти при окупаційній владі, тобто отримали більшість вироків за Ст. 111-1 КК України Ч. 1, 2, 3 та 5, чому й присвячено матеріал Ірини Троян «Колаборанти в освіті: хто це й що загрожує за співпрацю з ворогом» [18]. «Освіта.ua» у замітках без авторства містить заяви голови парламентського комітету з питань освіти і науки Сергія Бабака, освітнього омбудсмена Сергія Горбачова щодо невідворотності покарання за освітній колабораціонізм, пропозицію позбавлення категорії, закінчення навчального року у форматі онлайн на ТОТ, намагання МОН виплатити заборговані оплати праці та зміни в навчальних програмах українських школярів з деяких предметів, де розповідатимуть про феномени «руській мір» та «рашизм» тощо. У матеріалах міститься застереження Сергія Бабака, що колабораціоністом вважатимуть насамперед тих, хто викладав за програмами окупанта, факти про такі випадки в Херсонській області, а також повідомлення про збереження місця роботи і зарплати тим, хто працював за українськими програмами. Натомість на сайті МОН України відсутня будь-яка інформація щодо

освітнього колабораціонізму. За офіційними заявами та твердженнями чиновників, колишнього міністра освіти С. Шкарлета та голови парламентського комітету С. Бабака більшість учителів відмовляються від співпраці з окупантами і не зобов'язані з ними співпрацювати, однак далі заяв питання не порушується про централізовану допомогу тим учителям, які в силу причин не змогли залишити ТОТ або мають певні матеріальні проблеми. У цілому питання регулювання заробітних плат, алгоритму продовження роботи, правової підтримки особливо вчителів-патріотів, хто в небезпечних умовах залишився працювати, механізмів компенсації освітніх втрат, організації безпечного процесу тощо, не порушуються.

Отож, спеціалізовані ЗМІ з освіти проблему колабораціонізму висвітлюють мало. У «Освіторії» питання пособництва не порушені, натомість контент, дотичний до цієї теми, має переважно сторітелінговий характер, через який поширюється наратив нескореності української нації та національного спротиву. Це історії різних вчителів в їхній успішній боротьбі і протистоянні з окупантами, які певною мірою героїзують представників цієї професії та демонструють насамперед людяність, дбайливість щодо учнів, дотримання умов конспірації та безпеки, особистий приклад стійкості й незламності. До прикладу, тут є історії про учителя молодших класів Володимира Сокола (Харків) та учителя мистецтв Ярослава Лисенка (Київ), які стали взірцями для своїх учнів і підтримують зв'язки з ними з передової. Такою ж є історія Ганни Бут з Мелітополя, вчительки з громадянської освіти, яка не тільки популяризувала подвиги й професію українських військових, а й своїм життєвим прикладом участі у мітингах і протестах проти окупантів, під час яких була арештована, забиралась в автозаки за будь-яку синьо-жовту стрічку чи одяг, всіляко підтримувала й підбадьорювала учнів, надихала їх. Зі слів Ганни, «Бачила своїх учнів на мітингах. Просила бути обережними: «Любі мої діти! Патріотизм перед ворогом ви можете показувати, коли є чим захищатись»... Наша розмова завершується завжди однаково: «Все буде Україна»... Два слова про мій клас. Кожен його сантиметр – про патріотизм і любов до України. Там багато грамот від «Азову», «Айдару», від 128-ої Закарпатської бригади. Я нічого не збираюсь знищувати, хоча місцева депутатка дзвонила із закликом: «Все треба спалити». Бо можуть «вийти на вас і допитувати». І рекомендувала «закрити» мені Фейсбук-сторінку. Чи я боюсь? Ні. Роблю свою справу, допомагаю своїй країні, в якій кожний куточок вважаю святим» [23]. Щемливою, частково белетризованою, стала історія виховательки з Чернігова, яку висвітлювали всі українські ЗМІ. Це взірець відданої своїй справі жінки та зразок людяності й мужності з Чернігова. Вона рятувала з дитбудинку 30 дітей разом зі своїми двома. Переживши бомбардування Чернігова, тікаючи без гуманітарних коридорів з міста до Києва і потім до Західної України, жінка замінила дітям в одній особі всіх: «Ти – нянечка, порадник, матуся. Усе, що у вас є – це ви самі. Діти, як і я, вірять: ще місяць – і війна закінчиться. Вони маленькі патріоти своєї країни. Такої сили волі й духу до випробувань українці, здається, самі від себе не очікували. А ми ось які. Нас

не залякати, не скорити. Наша сила – у незламності. У Чернігів повернемося. Хай там навіть будуть руїни. Будемо відбудовуватись – хто ж це зробить, як не ми?» [23]. Історія батьків з дітьми з Маріуполя є ілюстрацією умов і життя школярів в окупації та перебування на Азовсталі поруч із військовими, яка детально змальовує постійний голод та холод українських дітей [23].

Загальнополітичні ЗМІ, як-то «Українська правда», «Радіо Свобода», «Lb.ua», «Еспресо» та інші приділяють увагу проблемі значно серйозніше й протягом тривалішого періоду. Зокрема, у деяких з них (до прикладу, у «Лівому березі» – 46 матеріалів, «Еспресо» – 95) темі приділено увагу з 2017 року і можна спостерігати пряму залежність від звільнення ТОТ та кількості матеріалів щодо колабораціонізму як результату роботи правоохоронних органів та журналістів. Тут співпрацю з ворогом висвітлювали і серед колишніх політиків, працівників поліції, священників, підприємців, акторів, журналістів тощо і описували хід кримінальних проваджень щодо Таїсії Повалій, Ігоря Маркова, колишнього президента «Мотор Січі» Ігоря Богуслаєва, ексмера Мелітополя Євгена Балицького тощо, більшою мірою в інформаційних матеріалах, хоч наявна і серйозна аналітика. Присутній у ЗМІ контент, присвячений освітньому колабораціонізму, зокрема про антигероїв з освіти Євгенію Більченко, професорку культурології Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова, керівництво НМАУ імені П. Чайковського та інших. Матеріали переважно в інформаційних жанрах, хоч наявні й ґрунтовні статті. Самі ж ресурси виступили медіаторами між освітнім середовищем та юристами щодо очевидних проблем. Аналіз матеріалів показав наступні результати: «Українська правда» – 7 матеріалів, «Еспресо» приділило увагу в 7 матеріалах, «Радіо Свобода» – 14, «Lb.ua» – 6.

Більшість матеріалів мають просвітницький та інформаційний характер, але не наголошують на серйозності саме освітньої співпраці з ворогом, зокрема, «Українська правда» у статті Діани Кречетової «Як вчителю в окупації не стати зрадником» [10] приділяє увагу практичній допомозі вчителям на ТОТ, виступає медіатором проблеми. Журналістка констатує намагання окупаційної влади провести політику деукраїнізації шкіл та зросійщення примусово депортованих вчителів до РФ з окупованих територій. Вона наголошує на патовій ситуації для таких освітян: з одного боку, примусове спонукання до співпраці з окупованим режимом, з іншого – звинувачення в колабораціонізмі. У сфері освіти під час повномасштабного вторгнення, на думку А. Коваленко, ЗМІ були інструментом медіації, «виступали не тільки посередником, виконуючи його функції та дотримуючись цієї тактики, а також залучаючи до вирішення конфлікту експертів та юристів, не порушуючи журналістських стандартів. Більше того, загальнополітичні ЗМІ, вдаючись до практики адвокації для пересічних українців, підвищували юридичну компетентність громадян для вирішення конфлікту та захисту власних конституційних прав» [7, 46]. Тому в статті вміщено поради й рекомендації від голови парламентського комітету з питань освіти, науки та інновацій Сергія Бабака і освітнього омбудсмена Сергія Горбачова, а також історії

окремих вчителів, поради правників. У розповідях освітяни наголошують на стані невизначеності, яка впливає на ситуацію, а навчальний процес при цьому неможливо забезпечити за відсутності інтернету і в окупаційних умовах. Частково звинувачується МОН України в бездіяльності: «Зі слів жінки, усі рекомендації, що надсилало Міністерство освіти і науки, стосувалися лише безпосередньо завершення навчального року, ведення документації та довідки на кшталт «які права має вчитель» щодо дистанційного викладання» [11]. Тут моделюється ситуація тих педагогів, які не мають можливості виїхати з окупованих територій, але знають про кримінальну відповідальність за колаборантство. В коментарях усіх уповноважених наголошується на пропагандистській складовій співпраці з окупантами та передбаченій кримінальній відповідальності із зазначенням про передбачене карним кодексом покарання. За словами освітнього омбудсмена, виходом у цьому випадку є оголошення простою на загальнодержавному рівні: «Для мене було б прийнятним, якби на найвищому рівні було ухвалене рішення про оголошення простою на всіх тимчасово окупованих територіях. Тоді вчителі та інші освітяни мали б законне право не приходити до закладів освіти, не здійснювати освітній процес і це допомогло б їм певним чином захиститися від тиску окупантів» [10]. Попередня рекомендація від омбудсмена – приховувати факти проведення освітнього процесу дистанційно, але за українськими програмами, у разі неможливості пропонувати учням продовження навчання в інших школах. Про збереження заробітної плати таким учителям не йшлося і тільки готувалося звернення до Верховної Ради. А через відсутність чіткого визначення в законі статусу колаборанта він закликав: «Ми розуміємо складність і навіть трагізм ситуації працівників закладів освіти, які залишилися на тимчасово окупованих територіях, але все ж закликаємо не зраджувати свою державу та не співпрацювати з окупантами й колаборантами» [10] і констатував відсутність нормативних актів та інструкцій щодо виконання обов'язків учителями на окупованих територіях, тому найкраща порада – евакуація. Журналісти, як і омбудсмен, акцентують, що МОН України не давало ніяких рекомендацій для шкіл Херсонщини, які опинилися в окупації. У інших матеріалах дають поради – приховувати випадки онлайн навчання, або звільнення з роботи, або виїзд з окупованої території [10; 11].

Для обґрунтування адекватних покарань колаборантів за Ч. 3. та Ч. 5. Ст. 111-1 КК України журналісти видань проаналізували російську освітню систему. Політику агресора в освіті, якісний її аналіз на ТОТ, а особливо механізм впливу на дітей російської системи здійснили журналісти видань «Еспресо», «Радіо Свобода», «Lb.ua» та інші. Так, журналісти «Еспресо» в рубриці «Огляд» від 23 вересня 2023 року подають комплексний аналіз ситуації на ТОТ (зокрема в Маріуполі та Криму), часткового закриття шкіл, загальну кількість учнів, брак вчителів, використання школярів-дітей як фактору тиску на батьків і при цьому загальну дешевизну підручників та суцільну пропаганду від РФ. На основі результатів аналізів експертами підручників та зіставлення виступів міністра освіти країни-окупанта журналісти роблять

порівняльний аналіз російської пропаганди в середині РФ та її технологій на ТОТ, констатуючи її тотальність і вдосконалення методів. Авторка виділяє три кластери нарративів, поширюваних у системі російської освіти: пояснення українцям їх загально-російської ідентичності, мілітаризація освіти та сакралізація влади. Так, намагаючись довести масштаби та якість пропаганди, як аргументи журналістка наводить результати експертизи російських освітніх програм літератури, історії та інших дисциплін. Із 23 проаналізованих окупантських підручників фахівцями виокремлено понад 20 нарративів, зокрема, Україна – частина інших країн, українці мають російську ідентичність, Росія – «родіна» для окупованих українських дітей, «жити – родині служити», мілітаризація, «влада від Бога» тощо. Зокрема, в «Єдиному державному підручнику з історії РФ» для 10-11 класів від Володимира Медінського 17 параграфів присвячено СВО. Причому закріплення цих нарративів відбувається не тільки під час викладання дисциплін, а й на предметі «Розмови про важливе» та мілітарних проєктах «Юнарія» чи «Кримпатріотцентр». В цілому, на думку журналістів та представників правозахисних організацій із захисту прав дітей, російська система готує майбутніх солдатів для подальшої війни. Також порушується право українських дітей на мову – українська мова повністю заборонена. У прогнозах від К. Бенюк [3], авторки матеріалу, все українське буде заборонено, всі дисципліни будуть про війну і через кілька років спрацює відкладений ефект – кардинально зросте відсоток зомбованих українців. Відповідно, вчителі-колаборанти, які працюють за російськими програмами, автоматично потрапляють у розряд колаборантів.

Такий же наратив про освітнє посібництво з ворогом в Україні спостерігаємо від «Радіо Свобода», у поле зору якого теж потрапила презентація підручника з історії РФ за 10 клас, яка й стала інформаційним приводом для аналізу стану з колабораціонізмом. Вірніше цей матеріал наочно демонструє характер російської системи освіти – відповідно українців, котрі співпрацюють із загарбником, автоматично можна кваліфікувати як колаборантів, які підпадають не тільки під Ч. 1., а й під ЧЧ.3., 5. Ст. 111-1 КК України. Автори статті акцентують на тому, що сучасна російська освіта мілітарна, відповідно цьому ж будуть навчати українських школярів. Як факт наводиться виступ російського міністра освіти Сергія Кривцова, який під час презентації підручника висловив основну думку: книга з історії необхідна для боротьби з «розколюванням народів». При цьому журналісти для балансу думок наводять і коментар одного з російських політологів, експерта Івана Преображенського, де він наголошує на тому, що один з авторів підручника – помічник російського президента РФ Володимир Медінський, голова переговорної групи. Більше того, експерт резюмує, що це не підручник ні за змістом, ні за формою, а суцільна пропаганда: «По суті справи це така агітка, в якій є три частини...» [22]. У книзі безліч фактичних помилок. Тут має місце і російсько-українська «визвольна» війна на 17 параграфів, і пропаганда сталінської політики і самого Сталіна як «ефективного менеджера», маніпулювання фактами, наратив про США як головного бенефіціара цієї війни то-

що. Журналісти наголошують, що такі підручники вже наявні в Маріуполі, де є кілька шкіл, у яких навчаються більше 10 000 українських школярів. Також йдеться про те, що, за словами радника міського голови Маріуполя Петра Андрющенка, саме діти використовуються як «об'єкт пропаганди» і впливу на власних батьків, крім переслідування і залякування окупаційною владою і одних, і інших. Важливим є оцінка цього явища в Криму істориком та політологом Андрієм Іванцем, який наголошує на результатах окупації протягом 10 років: освіта мілітаризована і помітні вже небезпечні явища серед дітей, які замаються доносительством, скаржаться у відповідні органи і вважають українську мову ворожою. До того ж українські школярі з 14 років отримують російські паспорти, а отже, ми втрачаєм ціле покоління молодих людей [23].

Поширюється у ЗМІ і контент про освітніх колаборантів, котрим винесено вирок за співпрацю з окупантом. Журналісти не дають їм оцінку, проте у кожній історії українського вчителя, якого катували вороги, який пройшов через полон чи тікав з ТОТ, є спогади про так званих «колег» та міркування щодо мотивів їх зрадництва. Так, Лариса Фесенко, директор «Лісностінківського ліцею», лауреат премії Global Teacher Prize Ukraine, котра пройшла через 45 днів у катівні, в особистій історії розповідає, що саме через них була арештована [9]. Факти колабораціонізму підтвердила і Наталя Біль, директорка школи в Херсоні. Вона твердить: «на власні очі бачила, як частина колективу переходила до співпраці із ворогом. За її підрахунками кількість таких вчителів у закладі була близько 4-5%, а серед технічного персоналу – близько 10%» [5]. Директорка брала участь у засіданнях на експертному обговоренні УГСП, наполягала на створенні реєстру вчителів-колаборантів і вимагала на законодавчому рівні звільнення їх з місця роботи (закріплення цієї норми в законі), натомість законодавство досі не унормоване і вони формально числяться за школами. Вона ж задокументувала злочини колаборантів у рамках ініціативи «Трибунал для Путіна». За твердженням Наталії Біль, «у червні колаборанти почали наводити окупантів на керівників шкіл» [5]. Очільниця школи була в евакуації, тому попросила переховати документи: «29 липня окупанти захопили навчальний заклад і призначили свого директора. Заклад очолила колишня заступниця Наталії Біль, яку остання звільнила за систематичне невиконання посадових обов'язків роком раніше. А 2 серпня на херсонську квартиру пані Наталії завітали «гості». «За наводкою експертниці в мене були обшуки. Мене вже на цей час у місті не було. Окупанти погрожували сусідам, забрали ключі від помешкання, сказали, якщо хочу їх повернути назад, маю прийти до них сама, бо я саботую роботу школи, – розповідає жінка. – Коли я повернулася в деокупований Херсон, застала пограбоване житло. Окупанти робили, що хотіли у моєму помешканні. Квартира була пограбована, але приміщення не підривали. Вкрадена техніка та одяг...Вона там не проживала. Тому що не вмикалось постійно світло в квартирі. Лише час від часу, ми потім зрозуміли, що хтось приходив у квартиру... Хто жив у квартирі на той час, не знаю. Сусіди кажуть, що бачили жінку, яка виходила з пакетами, але по-різному її описують. Російські

військові не проживали. Не видно було ознак проживання, оскільки коли я зайшла, у сміттовому пакеті лежав лише прапор України, який викинули. Але були й інші випадки. В нашій родині – Ольга Черняк, її викрали разом з усією родиною десь у вересні. Чоловіка і сина відпустили, а Ольги до сьогоднішнього дня немає. І зв'язку з Ольгою теж немає. В Новій Каховці моя колега Ірина Дубас, її викрадали, в підвалах протримали 5 днів. Вона теж після цього втекла. Знаю ще одного керівника школи, єдине що не пам'ятаю, чи це Нова Каховка чи просто Каховка, Віктор Пендальчук, його кілька разів закривали. Це було пов'язано з професійною діяльністю» [5]. На ексзаступницю Наталії, яка пішла на співпрацю з окупантами і робила наводку, вже заведена кримінальна справа та передана до суду. Є й перехоплення СБУ, з якого стало відомо, що після обшуку в квартирі Наталії Біль окупанти запропонували проживати в ній саме колишній заступниці, яка очолила заклад [5].

У цілому, обмаль матеріалів у загальнополітичних ЗМІ приділено саме медіації проблеми колабораціонізму із залученням юристів, які спеціалізуються на питаннях колабораціонізму задля превенції такого явища і уникнення масовості.

Висновки та перспективи дослідження.

Отже, аналіз журналістських матеріалів у ЗМІ показав, що індивідуальний освітній колабораціонізм небезпечний і сучасне українське суспільство балансує між його поширеністю, так званим прихованим пособництвом, зумовленим зокрема історичними умовами, імперською політикою РФ, з одного боку, і запитом на справедливість та покарання – з іншого. Медіа окреслили ряд супутніх чинників, які будуть негативно впливати на динаміку цього явища: пособництво в освіті доволі поширене, не зважаючи навіть на суворість покарання аж до довічного ув'язнення, воно процвітає; відсутність юридичної процедури й складність кваліфікації «добровільної» співпраці з окупантом; відсутність вдосконаленого законодавства щодо колабораціонізму протягом десятиліття, особливо з початку анексії Криму; відсутність чітких рекомендацій, алгоритму дій, моделювання ситуації від МОН України для вчителів з окупованих територій; матеріальні та соціальні умови вчителів на окупованих територіях; не порушується питання українського контрпропагандистського наративу й забезпечення дітей від російської пропаганди. Не менш важливою є медіація цієї проблеми в спеціалізованих та загальнополітичних ЗМІ, рекомендації від учителів, які мають досвід перебування на окупованих територіях. Також у ЗМІ мало уваги приділяється не тільки вчителям, а й школярам та студентам, які мають власний досвід перебування на окупованих територіях і які згодом прагнуть виїхати за кордон, не уявляючи перспективи подальшого навчання в Україні. Зрештою, у спеціалізованих і загальнополітичних виданнях бракує аналітичних матеріалів з глибоким аналізом цього суспільного процесу та виявленням мотивації співпраці з ворогом, однак спостерігаємо наратив незламності сторітелінгового штибу й приклади освітнього патріотизму, де саме вчителі є взірцями поведінки для власних учнів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Амеліна К. Сміливі навчати і вчитися. Як оговтуються українські школи після окупації і випадків колабораціонізму. *Лівий берег*. URL: https://lb.ua/society/2023/01/03/540903_smilivi_navchati_i_vchitisa (дата звернення: 06.11.2023).
2. Барсукова О. Омбудсмен пояснив, що чекає на вчителів за викладання роспропаганди в окупації. *Українська правда*. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2022/04/15/248261/> (дата звернення: 06.11.2023).
3. Бенюк К. Як Росія зомбує українських дітей з ТОТ та чим це загрожує у майбутньому. *Еспресо*. URL: <https://espresso.tv/yak-rosiya-zombie-ukrainskikh-ditey-z-tot-ta-chim-tse-zagrozhuje-u-maybutnomu> (дата звернення: 06.11.2023).
4. Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ. 1996. 360 с.
5. Експерти готують зміни до закону щодо освітан-колаборантів. *Українська гельсінкська спілка з прав людини*. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/eksperty-hotuiut-zminy-do-zakonu> (дата звернення: 06.11.2023).
6. Енциклопедія сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/search?s=%D0%> (дата звернення: 06.11.2023).
7. Коваленко А. Медіація як інструмент захисту права на освіт. Поліцейська медіація як інструмент захисту прав та інтересів громадян: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції, 20 вересня 2022. Одеса, 2023. С. 44–47.
8. Колабораційна діяльність. Стаття 111-1. Колабораційна діяльність. URL: https://protocol.ua/ua/kriminalniy_kodeks_ukraini_stattya_111_1/ (дата звернення: 06.11.2023).
9. Кречетова Д. Мене просто здали вчителі. Як директорка ліцею з Харківщини пережила 45 днів російського карцеру. *Українська правда*. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2023/11/6/257445/>
10. Кречетова Діана Як вчителю в окупації не стати зрадником? Історія педагога із захопленого міста Херсонщини. *Українська правда*. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2022/04/22/248344/> (дата звернення: 06.11.2023).
11. Кречетова Д. Скільки коштує вірність своїй країні? А зрада? Відповіді на ці запитання знає пані Лариса Фесенко. *Українська правда*. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/654618df1b805/> (дата звернення: 06.11.2023).
12. Лотоцька М. На Харківщині проти вчителів-колаборантів відкрито 12 справ. *Лівий берег*. URL: https://lb.ua/pravo/2022/11/01/534397_harkivshchini_proti.html (дата звернення: 06.11.2023).
13. Матяш Т. Правоохоронці та правозахисники вказують на недосконале законодавство про колабораціонізм. *Лівий берег*. URL: https://lb.ua/society/2023/10/30/581901_pravoohorontsi_pravozahisniki.html (дата звернення: 06.11.2023).

14. Мезенцова Н. Колабораційна діяльність освітян: за що можуть притягнути до відповідальності. *Українська гельсінська спілка з прав людини*. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/kolaboratsiy-na-dialnist-osviti-an-za-shcho-mozhut-pryiahnuty-do-vidpovidalnosti/> (дата звернення: 06.11.2023).
15. Петиція до Зеленського з вимогою законопроекту про колабораціонізм набрала необхідні для розгляду 25 тис. голосів. *Еспресо*. URL: https://espresso.tv/news/2020/11/23/petyciya_do_zelenskogo_z_vumogoyu_zakonoprojektu_pro_ (дата звернення: 06.11.2023).
16. Портников В. Запит на прихований колабораціонізм. *Еспресо*. URL: https://espresso.tv/article/2019/03/12/vitaliy_portnykov_zapyt_na_prykhovanyy_kolaboracionizm (дата звернення: 06.11.2023).
17. Рибалко С. «За наводкою екзаступниці були обшуки»: директорка херсонської школи мусила тікати з окупації. *Українська гельсінська спілка з прав людини*. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/za-navodkoiu-ekszastupnytsi-buly-obshuky-dyrektorka-khersonskoi-shkoly-musyla-tikaty-z-okupatsii/>
18. Троян І. Колаборанти в освіті: хто це й що загрожує за співпрацю з ворогом. *НУШ*. URL: <https://nus.org.ua/articles/kolaboranty-v-osviti-hto-tse-j-shho-zagrozhuje-za-spirvpratsyu-z-vorogom/> (дата звернення: 06.11.2023).
19. Чальцева О. М. Категорія «колабораціонізм» як багатокomпонентний наратив в умовах війни. *Політичне життя*. 2022. Вип. 2. С. 56-60. URL: <https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/12184> (дата звернення: 06.11.2023).
20. Шайкан В. Колабораціонізм в Україні у роки Другої світової війни: причини виникнення, особливості, масштаби. URL: <https://www.kby.kiev.ua/komitet/conference/Shajkan2.pdf> (дата звернення: 06.11.2023).
21. Щетина Ю., Янковський О. «Росія переписує історію та мілітаризує освіту». Чого навчатимуть українських дітей на окупованих територіях. *Радіо Свобода*. 22.08.2023 URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-pidruchnyk-istoriyi-rosiyi-osvita-v-okupatsiyi/32558574.html> (дата звернення: 06.11.2023).
22. Юрченко Олена До сліз: Історії про надлюдську силу вчителів і батьків під час війни. 5 історій про надлюдську силу вчителів і батьків під час війни. *Освіторія*. URL: <https://osvitoria.media/experience/do-sliz-istoriyi-pro-nadlyudsku-sylu-vchyteliv-i-batkiv-pid-chas-vijny/> (дата звернення: 06.11.2023).
23. Янковський О. «Змушують вчити російською». На півдні України військові РФ полюють на освітян. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-okupatsiya-peresliduvannya-vchyteliv/31782322.html> (дата звернення: 06.11.2023).

UDC 070:[316.658:37]:355.01(477:470+571)
DOI: <https://doi.org/10.18524/2308-3255.2023.29.300637>

PROBLEMS OF COLLABORATIONISM AND RUSSIAN PROPAGANDA IN EDUCATION IN THE TEMPORARILY OCCUPIED TERRITORIES DURING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR (BASED ON UKRAINIAN MEDIA MATERIALS)

Alla Kovalenko,

PhD in Philology,

Associate Professor at the Department of Periodicals and Media Editing

Faculty of Journalism, Advertising, and Publishing

Odesa I. I. Mechnikov National University

e-mail: kovalenkoalla777@gmail.com

The article examines contemporary reflections in science on the concept and phenomenon of collaborationism. It explores the features of educational individual collaborationism, the reasons for its emergence in the conditions of the Russian-Ukrainian war. The issue of complicity in Ukrainian media emerges as a multifaceted phenomenon in the context of the war's incompleteness, the passivity of the Ministry of Education, the imperfections of judicial practice and legal norms regarding the motivation and conditions of cooperation with the enemy, material and ideological (propagandistic) components, and so on. In the course of the comparative analysis, it was found out clarified that professional publications almost do not pay attention to educational collaborationism, instead transmitting a counter-propaganda narrative about teacher-heroes, patriots in storytelling materials, who continue to be defenders of Ukraine and role models for their students. General political publications address various issues of cooperation with the occupier in education in informational and analytical genres, performing enlightening, advocacy functions, as well as functions of prevention and criticism of this social phenomenon and contribute to its prevention.

Keywords: collaborationism, TOT, propaganda, professional and general political media, article, narrative, storytelling.

REFERENCES:

1. Amelina K. Smilyvi navchaty i vchytysya. Yak ohovtuyut'sya ukrayins'ki shkoly pislya okupatsiyi i vypadkiv kolaboratsionizmu. Livyy bereh. URL: https://lb.ua/society/2023/01/03/540903_smilivi_navchati_i_vchitysya (accessed: 06.11.2023)
2. Barsukova O Ombudsmen poyasnyv, shcho chekaye na vchyteliv za vykladannya rospropahandy v okupatsiyi. Ukrayins'ka pravda. URL: <https://life.ppravda.com.ua/society/2022/04/15/248261/> (accessed: 06.11.2023).

3. Benyuk K. Yak Rosiya zombuye ukrayins'kykh ditey z TOT ta chym tse zahrozhuye u maybutn'omu. Espresso. URL: <https://espresso.tv/yak-rosiya-zombue-ukrainskikh-ditey-z-tot-ta-chim-tse-zagrozhue-u-maybutnomu> (accessed: 06.11.2023).
4. Hrytsak, YA. (1996) Narysy istoriyi Ukrayiny: formuvannya modernoyi ukrayins'koyi natsiyi XIX–XX st. Kyiv. 360 p. [In Ukrainian].
5. Eksperty hotuyut' zminy do zakonu shchodo osvityan-kolaborantiv. Ukrayins'ka hel'sins'ka spilka z prav lyudyny. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/eksperty-hotuiut-zminy-do-zakonu> (accessed: 06.11.2023).
6. Entsyklopediya suchasnoyi Ukrayiny <https://esu.com.ua/search?s=%D0%> (accessed: 06.11.2023) [In Ukrainian].
7. Kovalenko A. Mediatsiya yak instrument zakhystu prava na osvitu. Politseys'ka mediatsiya yak instrument zakhystu prav ta interesiv hromadyan: materialy III Mizhnarodnoyi naukovy-praktychnoyi konferentsiyi, 20 veresnya 2022. Odesa, 2023. S. 44–47.
8. Kolaboratsiyna diyal'nist'. Stattya 111-1. Kolaboratsiyna diyal'nist'. URL: https://protocol.ua/ua/kriminalniy_kodeks_ukraini_stattya_111_1/ (accessed: 06.11.2023) [In Ukrainian].
9. Krechetova D. Mene prosto zdaly vchyteli. Yak dyrektorka litseyu z Kharkivshchyny perezhyla 45 dnyv rosiys'koho kartseru. Ukrayins'ka pravda. URL: <https://life.ppravda.com.ua/society/2023/11/6/257445/>
10. Krechetova Diana Yak vchytelyu v okupatsiyi ne staty zradnykom? Istoriya pedahoha iz zakhopenoho mista Khersonshchyny. Ukrayins'ka pravda. URL: <https://life.ppravda.com.ua/society/2022/04/22/248344/> (accessed: 06.11.2023).
11. Krechetova D. Skil'ky koshtuye virmist' svoiy krayini? A zrada? Vidpovidi na tsi zapytannya znaye pani Larysa Fesenko. Ukrayins'ka pravda. URL: <https://life.ppravda.com.ua/society/654618df1b805/> (accessed: 06.11.2023).
12. Lotots'ka M. Na Kharkivshchyni proty vchyteliv-kolaborantiv vidkryto 12 sprav. Livyy bereh. URL: https://lb.ua/pravo/2022/11/01/534397_harkivshchini_proti.html (accessed: 06.11.2023).
13. Matyash T. Pravoohorontsi ta pravozakhysnyky vkazuyut' na nedoskonale zakonodavstvo pro kolaboratsionizm. Livyy bereh. URL: https://lb.ua/society/2023/10/30/581901_pравоohorontsi_pravozahisniki.html (accessed: 06.11.2023).
14. Mezentsova N. Kolaboratsiyna diyal'nist' osvityan: za shcho mozhut' prytyahnuty do vidpovidal'nosti. Ukrayins'ka hel'sins'ka spilka z prav lyudyny. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/kolaboratsiyna-diialnist-osvityan-za-shcho-mozhut-prytyahnuty-do-vidpovidalnosti/> (accessed: 06.11.2023).

15. Petytsiya do Zelens'koho z vymohoyu zakonoprojektu pro kolaboratsionizm nabrala neobkhdni dlya roz'hlyadu 25 tys. holosiv. Espresso. URL: https://espresso.tv/news/2020/11/23/petyciya_do_zelenskogo_z_vymogoyu_zakonoprojektu_pro_ (accessed: 06.11.2023).
16. Portnykov V. Zapyt na prykhovanyy kolaboratsionizm. Espresso. URL: https://espresso.tv/article/2019/03/12/vitaliy_portnykov_zapyt_na_prykhovanyy_kolaboratsionizm (accessed: 06.11.2023).
17. Rybalko S. «Za navodkoyu ekszastupnytsi buly obshuky»: dyrektorka khersons'koyi shkoly musyla tikaty z okupatsiyi. Ukrayins'ka hel'sins'ka spilka z prav lyudyny. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/za-navodkoiu-ekszastupnytsi-buly-obshuky-dyrektorka-khersonskoi-shkoly-musyla-tikaty-z-okupatsii/> (accessed: 06.11.2023).
18. Troyan I. Kolaboranty v osviti: khto tse y shcho zahrozhuye za spivpratsyu z vorohom. NUSH. URL: <https://nus.org.ua/articles/kolaboranty-v-osviti-hto-tse-jshho-zagrozhuye-za-spivpratsyu-z-vorogom/> (accessed: 06.11.2023).
19. Chal'tseva, O. M. (2022) Katehoriya «kolaboratsionizm» yak bahatokomponentnyy naratyv v umovakh viyny. Politychne zhyttya. 2022. Vyp. 2. S. 56-60. URL: <https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/12184> (accessed: 06.11.2023) [In Ukrainian].
20. Shaykan Valentyna Kolaboratsionizm v Ukrayini u roky Druhoyi svitovoyi viyny: prychny vynyknennya, osoblyvosti, masshtaby. URL: <https://www.kby.kiev.ua/komitet/conference/Shajkan2.pdf> (accessed: 06.11.2023) [In Ukrainian].
21. Shaykan V. O. Aktual'nist' problemy kolaboratsionizmu v Ukrayini v roky Druhoyi svitovoyi viyny. Storinky voyennoyi istoriyi Ukrayiny. K., 2005. Vyp.9, CH.2. S.344–350.
22. Shchetyna YU, Yankovs'kyy O. «Rosiya perepysuye istoriyu ta militaryzuye osvitu». Choho navchatymut' ukrayins'kykh ditey na okupovanykh terytoriyakh. Radio Svoboda. 22.08.2023 URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-pidruchnyk-istoriyi-rosiyi-osvita-v-okupatsiyi/32558574.html> (accessed: 06.11.2023).
23. Yurchenko Olena Do sliz: Istoriyi pro nadlyuds'ku sylu vchyteliv i bat'kiv pid chas viyny. 5 istoriy pro nadlyuds'ku sylu vchyteliv i bat'kiv pid chas viyny. Osvitoriya. URL: <https://osvitoria.media/experience/do-sliz-istoriyi-pro-nadlyudsku-sylu-vchyteliv-i-batkiv-pid-chas-vijny/> (accessed: 06.11.2023).
24. Yankovs'kyy O. «Zmushuyut' vchyty rosiys'koyu». Na pivdni Ukrayiny viys'kovi RF polyuyut' na osvityan. Radio Svoboda. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-okupatsiya-peresliduvannya-vchyteliv/31782322.html> (accessed: 06.11.2023).